

DUODA. Centre d'investigació de dones
Universitat de Barcelona

**Els llibres d'hores com a espais de geneologia, cultura,
intimitat i espiritualitat femenina lliure.**

Irene Muñoz Viladecans

Tutora: Dra. Laura Mercader Amigó

2022

Índex

1.	Introducció	2
2.	Els llibres d'hores com a espais de geneologia, cultura, intimitat i espiritualitat femenina lliure	5
2.1.	L'espiritualitat femenina lliure: els llibres d'hores com a espais de pregària i oració íntima	7
2.2.	Els llibres d'hores com a espais de d'educació, llengua materna i cultura femenina	14
2.3.	Geneologia i amistat femenina: el regal com a símbols d'intimitat, reciprocitat, autoritat i afecció entre dones	19
3.	Conclusions	23
4.	Bibliografia	24
5.	Figures	27

1. Introducció

Sempre he pensat que recordo el dia que vaig néixer. La reminiscència va tornar a mi una tarda de tendra infància quan, estant ajaguda entre coixins i pufs de colors a la biblioteca municipal de la meua ciutat natal, escoltava a la bibliotecària llegir-nos un conte. No en recordo la data exacte ni tampoc quin conte ens explicava però, amb la lucidesa d'una revelació que encara avui puc reviure si tanco els ulls, una cosmogònica negror va embolcallar-me. De sobte, tot al meu voltant era fosc i tèrbol, però no era una foscor d'aquelles que em feia sentir por, d'aquelles que a les nits m'absorbien i em cremaven dins, era una foscor diferent: era una foscor que percebia infinita, originària. Era el caos primigeni, era l'úter tebi de la meua mare on jo flotava menuda entre estrelles cadents; on volava acompanyada per una brisa interestel·lar que em guiava cap a una intensa llum blanca.

Va ser en una biblioteca on vaig tenir doncs la meua primera visió mística. On vaig recordar per primera vegada la força del bell inici; on vaig experimentar quelcom espiritual que transcendia els confins de tot allò que mai havia pogut imaginar. Va ser allà, entre prestatgeries plenes d'històries, il·lustracions i paraules on, encara atònita pel meu primer record clitòric, va despertar en mi el preguntar-me per l'origen de l'univers i de la vida; per l'extraordinari de l'existència; pel pressentiment d'una potència primordial divina que emergia del més profund de l'oceà. Suposo que és allí on va ressonar-me per primera vegada una connexió màgica amb quelcom ancestral; on vaig sentir per primera vegada un vincle espiritual amb l'essència etèria que avui abraço com a llegat de la meua genealogia femenina.

Va ser en aquella biblioteca on la mare em portava a passar les tardes on vaig començar a percebre la vida com a encanteri i misteri. On la meua imaginació va emprendre el vol assedegada de paraules poètiques que em fessin viatjar a mons fantàstics; que em traslladessin a racons de bosc plens de fades; que em guessin a les gorgues de corrent freda, cases de dones d'aigua. Va ser en aquella biblioteca on els llibres se'm van revelar com a fonts d'emanació màgica, mística i divina, esdevenint des de llavors espais íntims on escapar-me però també trobar-me.

Fou aquesta màgia pietosa que vaig trobar en els llibres la que em va fer connectar per primera vegada amb els llibres d'hores. Va ser llavors quan vaig sentir que la paraula poètica que tant m'havia acompanyat i evocat al llarg del temps, també ho havia fet abans

amb d'altres dones. El vincle es va fer evident i llavors, mirant enrere, vaig poder veure el fil que em lligava, per llinatge matrilineal, a totes aquelles dones que des de l'edat mitjana s'havien encomanat a un llibre; a totes aquelles dones que un dia, entre les seves possessions més íntimes i preuades, varen tenir un llibre d'hores.

És per això que em pregunto quin és el vincle especial que uneix els llibres d'hores amb les dones i perquè aquests han estat singulars per a elles. D'entrada, com a hipòtesis, m'agradaria plantejar la possibilitat de que aquesta afinitat fos deguda a la capacitat dels llibres d'hores d'esdevenir espais de relació i connexió emocional no sols amb el diví sinó també amb totes aquelles dones que un dia en tingueren un.

Per esbrinar-ho, em centraré en l'ús d'aquests en el marc de la devoció i la espiritualitat femenina en relació amb la oració i pregària diària íntima i privada de les dones. També em fixaré en el paper que els llibres d'hores van tenir en la transmissió de la cultura i la llengua a través dels llegats femenins i del seu ús per a la educació de les filles i fills. I per últim em cenyiré a exposar com aquests, al passar de generació en generació i entre amigues, esdevingueren objectes emblemàtics de la genealogia matrilineal familiar i de l'amistat femenina. Així mateix, tot i donar per suposat que també hi hagué homes que tingueren i encarregaren llibres d'hores, em centraré en exclusiva a retratar l'experiència femenina.

Per aproximar-me al tema el punt de partida serà el feminisme de la diferència, valent-me per expressar-me des del meu sentir íntim i profund, i per a posar-me en joc exposant el què em vincula tema. És per això que al llarg de la investigació apareixerà la meua veu, en primera persona, exposant el meu punt de connexió amb tot allò que s'exposa.

Per a l'estudi d'aquests casos prenc com a punt de partida les investigacions de medievalistes pioneres com Susan Groag Bell amb «Medieval women book owners: arbiters of lay piety and ambassadors of culture» (1982) on vindicà els llibres d'hores com a resultat de l'aparició d'una nova espiritualitat femenina, alhora que exposà el paper fonamental de les dones en la comissió i difusió de llibres d'hores en llengua materna, posant en valor també el valor geneològic i educatiu d'aquests arxius de pregàries. Així mateix, prendré com a referència les investigacions de Virginia Reinburg reflexades en els seus treballs «For the Use of Women: Women and Books of Hours» (2009) i *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600* (2012) on ja exposà el significat especial que els llibres d'hores tingueren per les dones posant en valor la personalització d'aquests amb la inclusió d'anotacions i ressaltant l'important paper de

les dones medievals com a agents culturals. Alhora, reprenent la seva idea dels llibres com a espais de pràctiques màgiques i *supersticioses*, reformularé la importància de la cultura popular i de l'herència de la saviesa femenina partint del vincle establert entre aquestes pràctiques espirituals i el llegat religiós de les cultures matriarcals del paleolític impulsat per les teòriques, antropòlogues, historiadores i arqueòlogues del Moviment de la Deessa.

2. Els llibres d'hores com a espais de geneologia, cultura, intimitat i espiritualitat femenina lliure

Asseguda a l'escriptori de la meva habitació imagino a les dones cristianes que, un dia vora el segle VIII, amb un breviari a les mans i seguint l'instint sagrat que les connectava amb quelcom místic i diví, van escoltar-se l'ànima i van advertir que aquelles paraules de llengua forastera de les que s'havien de menester per entonar les pregàries segons l'ofici diví canònic no eren seves: que aquells mots no responien a la màgia misteriosa que sentien borbollejar dins i que la seva pietat requeria paraules noves.

Resultat d'aquesta necessitat espiritual femenina va concebre's el petit ofici de la Mare de Déu – també conegut com les hores de la Verge –, un cicle d'oracions i psalms dedicats a Maria i a la seva devoció que, a mitjans de segle X, va incorporar-se a l'ofici litúrgic canònic.¹ Aquestes meditacions i pregàries oferien a les devotes cristianes una nova via de connexió amb el diví: una via d'invocació íntima i personal que, a través de Maria com a última baula de la genealogia femenina de les deesses Mare partenogenètiques², les permetia encomanar-se a una divinitat de llegat femení, primitiu i matern.

A finals del segle XII principis del XIII, l'ofici de la Mare de Déu va independitzar-se de les hores canòniques devenint d'aquesta escissió els primers llibres d'hores: compendis d'oracions – la majoria il·luminats – dedicats a la devoció mariana que, eixint dels contextos eclesiàstics o conventuals, varen proliferar entre les adquisicions literàries de dones i homes laics de la reialesa, la noblesa i l'aristocràcia. Aquests primers llibres d'hores varen ser cal·ligrafiats i il·lustrats a mans dels millors mestres i artesans com a petits tresors personalitzats, ideats explícitament per a satisfer les necessitats espirituals de les seves propietàries i propietaris. A partir del segle XI, es va produir un augment substancial dels llibres d'hores, especialment dels anomenats *for the use of women*, evidenciant com hi havia quelcom inherent en els comissionats i emprats per dones que els convertia en substancialment diferents, únics i especials.³

---

¹Roten, Father Johann. «What is the Little Office?». *All about Mary*. (En línia). University of Dayton.

²Baring, Anne; Jules Cashford. *El mito de la diosa: evolución de una imagen*. Madrid: Siruela, 2005. pp.619-690

³Reinburg, Virginia. «For the Use of Women: Women and Books of Hours». *Early modern Women*. *Arizona State University*, vol. 4, 2009. pp.235-240

Amb l'arribada de la impremta al segle XV, els tallers d'artesans varen proliferar i, fruit de la "democratització" i "l'accessibilitat lliure" que la reproductibilitat tècnica oferia, el fenomen dels llibres d'hores va ecllosionar, multiplicant-se llavors exponencialment els encàrrecs produïts per a dones de tots els estaments socials.⁴

Tot i l'èxit que els llibres d'hores varen tenir en els ambients laics, cal tenir en consideració que els llibres d'hores com a compendis d'oracions privades i personals varen ser també populars entre les dones religioses que vivien la seva fe amb major llibertat. És el cas per exemple de les Beguines que al segle XIV i XV visqueren a Tournai⁵; també el de les monges del convent de Fontevraud, que al segle XVI imprimiren els seus propis manuscrits per a regalar a les nouvingudes que entraven al convent⁶; així com també el de algunes anacoretas o emparedades que, prenent un camí de religiositat al marge de la doctrina eclesiàstica i del dogma cristià, vivint en comunitats extramonàstiques, adaptaren els textos devocionals canònics a les seves necessitats espirituals entre els quals figurà el petit ofici de la Verge.⁷

Pel què fa al contingut dels llibres d'hores, és precís mencionar que, tot i que en origen sols constaven de l'ofici de la Verge, al llarg dels segles el seu contingut va anar evolucionant i incorporant nous salms i pregàries com l'ofici dels difunts o el de l'Esperit Sant entre d'altres. Tanmateix però, cal considerar que les hores de la Mare de Déu varen continuar essent el cor del llibre. A nivell estructural l'ofici de la Verge, que pautaava les hores de pregària succeïdes al llarg del dia, s'iniciava amb l'oració de *matines* – precedida habitualment per una il·lustració de l'anunciació – i seguia amb els *laudes*, *prima*, *terça*, *sexta* i *vespres*. El cicle de pregàries acabava amb les *completes*, que acostumaven a estar acompanyades de la imatge de coronació de Maria.⁸

---

⁴ Bell, Susan Groag. «Medieval women book owners: arbiters of lay piety and ambassadors of culture». *Signs: journal of women in culture and society* vol.7 núm.4, 1982. pp.742-768

⁵ La Grange, Amaury. *Choix de testaments tournaisiens antérieurs au XVIe siècle*. Archives Gén. du Royaume, 2002. Nos. 333, 1089

⁶ Lacombe. *Livres d'heures imprimés*. Nos. 439, 490

⁷ Entre els còdex més comuns destaquen el *Corpus Christi College MS 402* o l'*Ancrene Wise*, un tractat del segle XIII escrit en llengua materna per tres germanes i que inclou consells espirituals per a la vida i rutina devocional. Veure a: Whitehead, Christiania; Denis Renevey, eds. *Writing Religious Women: female spiritual and textual practices in late medieval England*. Toronto: University of Toronto Press, 2000. pp.21-28

⁸ Wieck, Roger S., et. al. *Time sanctified: the book of hours in medieval art and life*. Nova York: G. Braziller & Walters Art Gallery, 2001.

2.1. L'espiritualitat femenina lliure: els llibres d'hores com a espais de pregària i oració íntima

L'aparició dels llibres d'hores va ser la resposta femenina a una nova manera de concebre la seva pròpia fe i pietat que, amb la seva eclosió, va transformar les pregàries i oracions devocionals convertint-les en actes diaris íntims i privats carregats de significat.

El recitar les hores de la Verge – com a versos d'acompanyament i recolliment – suposà per a les devotes la possibilitat d'experienciar la religiositat com un acte d'intimitat personal; d'encomanar-se a la divinitat segons la seva voluntat i sense necessitat d'agents intermediaris; de posar paraules al viure l'espiritualitat des d'un sentir profund singular i propi.⁹ Aquest viure la religiositat des de la intimitat introspectiva i personal va possibilitar l'existència d'una relació íntima amb la divinitat: un diàleg personal que les devotes establien amb Maria com a mediadora però també com a figura divina que les apropava als cultes primigenis a la deessa Mare.¹⁰ Aquest diàleg íntim i personal s'aconseguia per una banda mitjançant pregàries d'intercessió i d'altra banda mitjançant la contemplació d'imatges en les quals les devotes i Maria compartien un mateix espai físic i simbòlic.

Una de les oracions d'intercessió més freqüents a les hores de la Verge era l'*Obsecro te*, una pregària que elogiava les virtuts de Maria i que repassava episodis emblemàtics de la seva vida posant èmfasi en el seu sentir emocional.¹¹ Amb el recitar-la les devotes pregaven a Maria per a la salvació de les seves ànimes, demanant la seva intercessió, consol i rememoració. Els versos de dita pregària eren paraules d'amor que les lectores entonaven per Maria i que la reconeixien com a Mare de Déu i mare de tota la humanitat, posant en relleu la seva castedat, humilitat i maternitat.¹² En l'*Obsecro te* les lectores s'adreçava a Maria en primera persona encetant així una correspondència íntima entre ambdues.¹³ D'aquesta manera l'oració esdevenia ritual: una conversa col·loquial però profundament sensible que, al repetir-se diàriament, apropava i connectava espiritualment

---

⁹ *Ibidem.* p.42

¹⁰ *Ibidem.* p.274

¹¹ *Ibidem.* p.43

¹² Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. p.210

¹³ Penketh, Sandra. «Chapter 14: Women and the book of hours». *Women and the book: assessing the visual evidence*. Toronto: University of Toronto Press, 1997. p.273

a Maria i les devotes.¹⁴ De fet, el versos de l'*Obsecro te* funcionen com a emblema de la pietat tardomedieval: una pietat caracteritzada per la voluntat dels creients d'establir relacions d'intimitat amb el supranatural, relacions que, en el cas de Maria i les creients, possibilitaven també l'aparició d'un vincle simbòlic entre mare i filla.¹⁵

Aquesta unió i relació d'afinitat amorosa era accentuada, com ja he anunciat, mitjançant la ubicació estratègica d'imatges on les devotes, retratades en espais d'intimitat amb Maria, es visualitzaven físicament en l'oració enfront Maria, produint-se una aproximació emocional que reforçava la imatge de Maria com a mare espiritual tendra i accessible.¹⁶ En la majoria d'aquestes representacions les comitents apareixien agenollades en actitud meditativa, llegint el seu llibre de pregàries o bé interactuant gestualment amb Maria, la qual acostumava a trobar-se amb el nen en braços – com en el cas del llibre d'hores de Caterina de Cleveris (Fig.1) o el de Colette (Fig. 2) – o entronitzada – com al llibre d'hores de Maria de Borgonya (Fig. 3) o el de Marie (Fig. 4) – tot i que també era freqüent trobar-les representades en d'altres escenes del cicle de la vida de Maria com l'anunciació – per exemple al llibre d'hores de Joana d'Evreux (Fig. 5) – on essent testimonis de l'encarnació, s'emmirallaven amb la capacitat creadora i engendradora de Maria.¹⁷

Pel què fa a les anunciacions, és interessant veure com en alguns llibres d'hores apareixen les anomenades “anunciacions interrompudes”: escenes on les devotes apareixien representades entre l'arcàngel Gabriel i Maria, establint en algunes ocasions un diàleg amb la pròpia Verge.¹⁸ N'és exemple l'anunciació que apareix al llibre d'hores de Bueves on la donant, en aquesta ocasió situada entre l'arcàngel i Maria mentre ambdues llegeixen (Fig. 6), no sols es visualitza a sí mateixa com a testimoni de l'encarnació sinó que la seva presència en un moment de màxima intimitat per Maria l'encoratjava a sentir-hi pròxima

---

¹⁴ Ibídem. pp.149, 162-171

¹⁵ Wieck, Roger S., et. al. *Time sanctified: the book of hours in medieval art and life*. Op. Cit. p.43

¹⁶ Així mateix, cal tenir present que aquestes imatges d'intimitat funcionaven també com a punts de llibre: com a recordatoris visuals que assenyalaven l'inici de les diferents oracions i que recordaven a les devotes la importància de cada pregària: a Naughton, Joan «A Minimally-intrusive Presence: Portraits in Illustrations for prayers to the Virgin» A Manion; Margaret M.; Bernard J. Muir, Eds. *Medieval texts and images: studies of manuscripts from the Middle Ages*. Chur: Harwood Academic Publishers GmbH. 1991. pp.111-113

¹⁷ Manzi, Ofelia; Patricia Grau-Dieckmann. «La reina testigo: Jeanne d'Evreux en su libro de horas». *Temas medievales*, vol.12, 2004. p.86

¹⁸ Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Op. Cit. p.217

i estimulada a establir-hi un diàleg personal.¹⁹ Aquestes il·lustracions d'intimitat devocional possibilitaren la materialització de les imatges mentals que les lectores imaginaven al resar per Maria, auxiliant a les fidels en el visualitzar-se davant de la divinitat.²⁰ Així mateix, cal considerar com la presència de Maria llegint en companyia de les devotes o en la intimitat de la seva cambra no era anecdòtica ja que aquesta funcionava com a mirall per a les lectores. Aquestes, estimulades per la imatge de Maria com a subjecte activa que llegeix, eren encoratjades a llegir, meditar i orar per *imitatio mariae*. Aquesta creativitat imaginativa despertava en elles tant el desig d'esdevenir creadores de la seva pròpia realitat com el de crear una identitat i subjectivitat femenina pròpia i lliure com la que irradiaven les icones de la seva pietat.²¹ I és que quan una dona llegeix es posa en joc, situant-se a si mateixa com a part de la història: imaginant, modelant i enriquint, a través de la lectura i la oració, no sols la seva percepció de l'entorn sinó també el seu propi món interior. D'aquesta manera el llegir, tant per a les devotes com per a Maria, es converteix en imaginar, pensar i concebre no sols conceptes sinó també la seva pròpia subjectivitat femenina.²²

De fet, és en aquest despertar de la imaginació que el vincle que tinc amb els llibres pren per a mi significat. La literatura infantil – així com les il·lustracions que habitualment l'acompanyaven – varen despertar en mi la curiositat inventiva i la creativitat que em permetia existir-me i sentir-me plenament a través de l'evasió a mons fantàstics imaginaris. Mons plens de fades i dones d'aigua que ara he pogut recuperar amb les evocacions que les imatges de Maria em provoquen. És en la seva misticitat que el meu món interior trontolla; que l'espiritualitat i sensibilitat que duc dins emergeix reconnectant-me amb les creences de la cultura popular femenina; amb aquella Maria que és record del culte a les deesses mare i que em fa vibrar veient el despertar de la naturalesa màgica a través del seu llegat.

---

¹⁹ Penketh, Sandra. «Chapter 14: Women and the book of hours». *Women and the book: assessing the visual evidence*. Op. Cit. p.272

²⁰ Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Op. Cit. p.112, 217

²¹ Grisé, C. Annette. «Women's devotional reading in late-medieval England and the gendered reader». *Medium Aevum* 71.2 (2002) p. 210

²² Saetveit, Laura. *The Virgin Mary's Book at the Annunciation: Reading, interpretation, and devotion in Medieval England*. Cambridge: D.S. Brewer, 2020. pp. 39,40,52,115

Fins ara he plantejat com la introducció dels retrats de les donants ens els llibres d'hores evocava espais d'intimitat entre elles i Maria, tanmateix però, cal considerar que la seva presència suposava també una manera de personalitzar els llibres d'hores. A partir de retrats, anotacions, recordatoris, emblemes, insígnies i escuts familiars, les donants manifestaven la seva voluntat de deixar constància i llegat de la seva propietat.²³ Amb una firma – com la *Marie*²⁴ o la G. Marlot²⁵ que varen gravar el seu nom a les pàgines del seu llibre d'hores –, deixaren per escrit el seu pas pel món, el seu existir, recordant-nos com aquests llibres havien estat pertinences peuades de dones concretes, úniques i singulars. En d'altres casos – com al llibre d'hores Neville of Hornby d'Isabel de Bryon – les devotes anotaven aniversaris o naixements als calendaris que precedien les primeres oracions dels llibres d'hores, commemorant, a través del “deixar per escrit”, dates importants o significants per elles.²⁶ És degut a la presència d'aquests rastres que els llibres d'hores esdevenen molt més que arxius de pregàries, consolidant-se com a testimonis de la memòria viva de les creients.²⁷

La personalització dels llibres anava més enllà en el moment en què les comitentis no sols es feien seus els llibres inserint o traient pàgines amb textos que eren del seu interès, sinó que també afegien pregàries especials i personalitzades que interpel·laven als seus interessos, preocupacions i gustos devocionals.²⁸ En el cas de les oracions personalitzades, algunes devotes escrivien versos adreçats a Maria o a elles mateixes que s'afegien a les pregàries habituals de les hores de la Verge: per exemple, Blanca de Borgonya afegí entre les pregàries del seu llibre una oració d'intercessió precedida per la frase “oració per a mi mateixa” que anava acompanyada del seu retrat.²⁹ També és el cas del llibre d'hores de Joana de Navarra, la qual va annexonar a les oracions habituals una

---

²³ Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Op. Cit. p.80

²⁴ Bennett, Adelaide. «A Thirteenth-Century French Book of Hours for Marie». A *The Journal of the Walters Art Gallery*, vol. 54, 1996. p.22

²⁵ The Walters Art Museum. «Walters Ms. W.269, Book of Hours». *Digitalized Walters Manuscripts*. (En línia)

²⁶ Smith, Kathryn Ann. *Art, Identity and Devotion in Fourteenth Century England: three women and their books of hours*. Toronto: University of Toronto Press, 2003. p.57

²⁷ Bruna, Denis. «Témoins de dévotions dans les livres d'heures à la fin du Moyen Age». *Revue Mabillon* 9, 1998. p.80

²⁸ Wieck, Roger S., et. al. *Time sanctified: the book of hours in medieval art and life*. Op. Cit. p.39

²⁹ Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Op. Cit. p.73

selecció de devocions personals que responien a situacions singulars que resultaven especials i importants per ella. És precís mencionar que en el seu cas, les oracions agregades estaven escrites en la seva llengua materna, el francès, afegint un grau de significat que tractarem més endavant.³⁰

Aquestes modificacions del contingut del llibre també incorporaven oracions escollides per les propietàries que feien referència al culte a Mares de Déu trobades: Mares de Déu locals. N'és un exemple el llibre d'hores de la casa d'Anjou, comissionat per la duquessa Violant d'Aragó, el qual incloïa, entre els seus textos habituals, oracions devocionals dedicades a la Mare de Déu de Le Puy: santa local amb la qual la propietària podia establir un vincle emocional més fort, íntim i personal; una relació especial que es veia accentuada pel sentiment de proximitat que podia generar l'encomanar-se a una santa filla de la seva zona geogràfica.³¹

Una altre forma de personalització que acostumava a trobar-se en els llibres d'hores comissionats per dones era la presència de pronoms femenins en els oficis que interpel·laven directament a la lectora. És el cas, per exemple, del llibre d'hores de Marie, el de Joana de Navarra o el psalteri de Blanca de Borgonya, en els quals el text es dirigia personalment a les comitentats a fi d'interpel·lar-les per a la oració i la pregària.³²

Com ja he mencionat, l'afany de les comitentats per a personalitzar els llibres – per fer-se'ls seus amb oracions que oferissin consol a les seves inquietuds i preocupacions – responia a la voluntat de viure la seva espiritualitat de manera lliure, allunyada dels dogmes eclesiàstics que dictaven quines pregàries eren o no admissibles. És per això que imagino que la majoria de dones que sentien dins seu una força d'amor inexplicable a la qual necessitaven posar paraules no podien ni volien conformar-se amb les que l'església admetia com a vàlides i per això varen recórrer a la saviesa femenina popular que, generació rere generació, havia mantingut l'imaginari màgic i místic dels cultes femenins pre-partiaricals. Uns sabers femenins que, recollint la tradició matrilineal de les deesses Mare brindava a les dones les respostes que la seva sensibilitat necessitava. En aquest

---

³⁰ Manion, Margaret M. «Women, Art and Devotion: Three French Fourteenth-Century Royal Prayer Books». Op. Cit. p.33

³¹ Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Op. Cit. p.225

³² Manion, Margaret M. «Women, Art and Devotion: Three French Fourteenth-Century Royal Prayer Books». Op. Cit. p.35

sentit, no foren pocs els llibres d'hores que d'entre les seves pàgines n'emanava la màgia de les "supersticions" i remeis populars. Farcits de poemes i oracions amulet, els llibres d'hores funcionaven també com a repositoris d'encanteris herbacis, receptes medicinals i d'oracions de protecció amb les quals esperaven guarir-se a elles i a les seves criatures, així com prevenir malalties relacionades amb el part.³³

D'oracions-amulet i d'imatges d'acompanyament a l'embaràs, el part i a la maternitat els llibres d'hores comissionats per dones n'eren plens. Per exemple, la segona part del llibre d'hores d'Isabel de Bryon està íntegrament dedicada a la maternitat de Maria³⁴, i en aquesta, s'hi troben tres oracions associades al naixement, el part i l'embaràs. Aquesta última és historiada amb una miniatura del miracle de la llet – o *virgo lactans* – que invoca a Maria perquè aquesta l'acompanyi. A més a més, l'oració va acompanyada de la recomanació de resar als matins a fi de que la llet flueixi plàcidament amb l'arribada de la criatura.³⁵ De vegades els propis llibres eren concebuts com a amulets que oferien protecció al ser tocats i acaritats amb les mans. Aquesta concepció miraculosa i màgica de la taticitat em fa imaginar a les dones encintades o amb la voluntat de concebre criatures que, en la intimitat de la seva cambra, llegien els llibres d'hores meditant sobre la concepció i la capacitat creativa femenina. Eren diversos els exemples d'oracions-amulet que, extretes dels llibres d'hores, dones com Louise Mareschal, anotaven en petites notes que llavors dipositaven dins de collarets que les acompanyaven diàriament, accentuant, per contacte amb la pell, el sentit de proximitat, ergo d'efectivitat.³⁶

Foren també freqüents les oracions que oferien ajuda per a gestionar l'espera i els dolors del part compilant, en el cas del llibre d'hores d'Anna de Britania, remeis i amulets d'origen popular que commemorant la concepció de Maria, procuraven la protecció de les mares abans i durant el part.³⁷ Pel què fa als dolors del part, una de les oracions més boniques és la que figurava en el llibre d'hores de Hawisa de Bois, pregària en la qual els

---

³³ Smith, Kathryn Ann. *Art, Identity and Devotion in Fourteenth Century England: three women and their books of hours*. Op. Cit. p.252

³⁴ Smith, Kathryn Ann. *Art, Identity and Devotion in Fourteenth Century England: three women and their books of hours*. Op. Cit. p.256

³⁵ Ibídem. pp.72-92; Per a saber més sobre el llibre d'hores d'Isabel de Bryon: Smith, Kathryn A. «The Neville of Hornby Hours and the Design of Literate Devotion». *The Art Bulletin* vol. 81, núm.1, 1999. p.119

³⁶ Reinburg, Virginia. «For the Use of Women: Women and Books of Hours». Op. Cit. p.237

³⁷ Estrange, Elizabeth l'. *Holy Motherhood: Gender, dynasty and visual culture in the later middle ages*. Manchester: Manchester University Press, 2008. p.237

versos construïen rimes octosil·làbiques que procuraven alleugerir les dolences, calmar la respiració i assegurar l'arribada sana i segura de la criatura.³⁸ Així mateix fou freqüent l'aparició del cinturó o cinta sagrada de Maria en les escenes de l'assumpció: una relíquia les dones recreaven i es posaven a fi d'obtenir l'ajuda i acompanyament de Maria durant el part. N'és un exemple la il·lustració del llibre d'hores de les germanes Audere i Alborou de Lisle (Fig.7).³⁹

Relacionades amb el moment de donar a llum, als llibres també hi apareixien il·lustracions que fan referència al fet d'assistir-se entre dones durant el part: és el cas, per exemple, de la nativitat de Maria que apareix al llibre d'hores de la casa d'Anjou, en la qual Violant d'Aragó es visualitza a si mateixa assistint al part de Santa Anna. A nivell simbòlic aquesta imatge encoratjava no només a establir nexes d'unió entre la vida *real* i les meditacions espirituals, sinó que aspirava a encoratjar el visualitzar-se de les lectores en els seus propis parts, o els de les seves amigues o germanes, afavorint l'establiment de vincles emocionals significatius entre dones que s'acompanyaven en el moment de donar a llum; així com poder gestionar les pors que poguessin anticipar ver el part.⁴⁰ En aquest sentit, la presència de Santa Anna també era rellevant per a aquelles dones amb problemes de fertilitat.⁴¹ La vida d'Anna i la seva maternitat miraculosa esdevé mirall per a totes aquelles dones que, tot i les dificultats per a concebre, acabaven quedant embarassades. De fet al llibre d'hores de Violant d'Aragó s'hi representa també l'escena de la visitació, en la qual Maria i Elisabet apareixen tocant-se es ventres i sentint, amb el tacte de les seves mans, les criatures que acabaran naixent feliçment. Aquestes escenes ajudaven a la lectora a encarar la concepció amb esperança; a imaginar que ella també podria, de manera exitosa i miraculosa, donar llum a criatures sanes.⁴²

---

³⁸ Smith, Kathryn Ann. *Art, Identity and Devotion in Fourteenth Century England: three women and their books of hours*. Op. Cit. p.255

³⁹ Ídem.

⁴⁰ Estrange, Elizabeth l'. *Holy Motherhood: Gender, dynasty and visual culture in the later middle ages*. Op. Cit. pp.137-147

⁴¹ Ibídem. p.142

⁴² Ibídem. pp.114

2.2. Els llibres d'hores com a espais de d'educació, llengua materna i cultura femenina

Els llibres d'hores, tot i ésser compilacions d'oracions recitades o meditades amb finalitat devocional i espiritual, no sols funcionaren com a arxius de pregàries, sinó que aquests també foren el primer punt de contacte amb la lectura per a moltes dones.

Partint de la certesa de que les mares són i sempre han sigut les que, a través de la llengua materna, s'han encarregat de l'alfabetització de les seves filles i fills – ensenyant-les a parlar, llegir i escriure – s'ha corroborat que els llibres d'hores atresorats per dones varen ser emprats com a recursos gràfics i visuals per iniciar a les seves criatures a la lectura i escriptura.⁴³ És el cas de moltes dones de la reialesa, noblesa o aristocràcia que, preocupades per l'educació de les seves filles, comissionaren llibres per emprar-los com a suports didàctics pel seu aprenentatge. Isabel de Babiera, per exemple, encarregà un llibre per a la seva filla Joana de França a través del qual li ensenyà a llegir, llegant així la seva cultura i erudició a la següent baula de la seva geneologia femenina.⁴⁴ Tanmateix, tenint present que l'edat mitjana fou un període en el qual els llibres no foren precisament accessibles per a la majoria de la població, imagino que moltes mares, sense masses recursos, varen recórrer resolutives a els llibres que tenien a l'abast per a educar a les seves criatures: segurament aquell llibre devocional que tenien més a mà, possiblement l'únic que hi havia a casa i que guardaven en un calaix de l'habitació, prop del llit, per llegir-lo en moments d'intimitat i necessitat espiritual. La potència poètica i simbòlica del vincle que es podia generar a través d'aquest moment de complicitat entre mare i filla em commou i emociona al imaginar que les primeres paraules que algunes nenes aprenien a llegir eren aquelles paraules místiques que en el resguard de la intimitat havien acompanyat, guiat i consolat espiritualment a les seves mares.

Jo no recordo quines varen ser les primeres paraules que vaig llegir, ni si aquestes es trobaven entre les pàgines del llibre preferit de la seva mare, però si que he pogut retenir a la meva ment com la meva mare va desviure's per ensenyar-me a escriure i a llegir. Acostumava a dur a casa plantilles que contenien lletres de l'abecedari per a resseguir: models que ella feia servir a l'escola per ensenyar a altres criatures a llegir i a escriure

---

⁴³ Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Op. Cit. pp.101-103

⁴⁴ Bell, Susan Groag. «Medieval women book owners: arbiters of lay piety and ambassadors of culture». Op. Cit. p.758

però que, quan acabava el dia, em portava a casa per passar la tarda juntes a la taula del menjador embellint lletres i paraules amb retoladors de colors. Recordo també algunes estones llegint amb la mare al sofà o al llit de la meua habitació on, entonant amb veu parlada i recitada paraules i frases de llibres senzills, practicava la lectura sota l'atenta però tendra i curosa mirada de la meua mare.

Tot i que passades pel filtre del cristianisme, d'imatges de mares que ensenyen a llegir a les seves filles n'apareixien als llibres d'hores: la iconografia de Santa Anna ensenyant a llegir a Maria – provinent dels apòcrifs i per tant recollint la saviesa espiritual femenina de tradició matrilineal prepatrional⁴⁵ – funcionava com a exemple visual de la costum materna d'ensenyar a les filles a llegir, il·lustrant així el paper de les mares en la transmissió de la cultura.⁴⁶ Aquestes il·lustracions, igual que les oracions i pregàries, també acostumaven a personalitzar-se, introduint variables que individualitzaven l'experiència d'aquelles que les admiraven. Per exemple, al llibre d'hores d'Anna de Bretanya, Santa Anna apareixia com a instructora de Maria acompanyades en l'escena, també atentes a la lliçó, les altres dues filles de Santa Anna: Maria de Clèopas i Maria Salomé (Fig. 8). Aquesta resolució singular de l'escena fou encoratjada per la voluntat de la comitent d'emmirallar la seva realitat en la imatge sagrada i d'il·lustrar la seva esperança de ser instructora i educadora de totes les seves filles i fills.⁴⁷ En aquest sentit, al llibre de hores de Violant d'Aragó s'introdueix una altra variant del model iconogràfic: en aquest cas és Maria qui, seguint el llegat de la seva mare, apareix ensenyant a llegir a Crist en presència de la tercera propietària del manuscrit Isabel Stuart⁴⁸ acompanyada de Santa Catarina (Fig. 9).⁴⁹ En el cas del llibre d'hores de Marie, apareixia representada la pròpia comitent i el seu fill en el moment en què la mare – erigida com a educadora i guia espiritual – ensenya a la seva criatura a llegir (Fig. 10).⁵⁰

---

⁴⁵ Potoevangeli de Jaume i Pseudo-Mateu; Sheingorn, Pamela. « “The Wise Mother”: The Image of St. Anne Teaching the Virgin Mary». *Gesta* vol.32, núm.1, 1993. pp. 69

⁴⁶ Ídem.

⁴⁷ Strange, Elizabeth l'. *Holy Motherhood: Gender, dynasty and visual culture in the later middle ages*. Op. Cit. p. 236

⁴⁸ Fins ara havíem vist el llibre d'hores Fitzwilliam MS.62 com a propietat de Violant d'Aragó. Tanmateix però en aquesta il·lustració ja s'havia retratat en primera instància a la seva filla Violant d'Anjou – primera esposa de Francesc I de Bratània – i que, al morir, es va modificar en motiu del segon casament de Francesc I amb Isabel Stuart al 1442.

⁴⁹ The Fitzwilliam Museum. «The Hours of Isabella Stuart». *Illuminated. Manuscripts in the making*. (En línia) The Fitzwilliam Museum.

⁵⁰ Bennett, Adelaide. «A Thirteenth-Century French Book of Hours for Marie». Op Cit. p. 26

En d'altres ocasions, els llibres d'hores comissionats per dones incloïen també abecedaris, marques de puntuació, abreviacions o rimes de vocabulari amb les quals les mares acompanyaven i guiaven a les seves criatures en aprenentatge. Il·lustrant aquests casos, apareix una nova variant del model iconogràfic de Santa Anna ensenyant a Maria a llegir: al llibre d'Hores segons l'ús Sarum MS. Douce 231, Santa Anna ensenya a Maria les lletres d'un l'alfabet cobrint-la i resguardant-la sota la seva capa (Fig. 11).⁵¹ Aquest emparar dolç i tendre és el que ens parla de l'amor: de l'amor que les mares proferien cap a les seves criatures, fent-se aquest extensible en la seva educació i transmissió de la llengua.

Però, a tot això, quina llengua ensenyaven les mares a les seves filles? Si la majoria de manuscrits i llibres d'hores eren escrits en llatí, significa que les mares ensenyaven a les seves criatures a llegir en llatí? Tot i l'evidència de que el llatí va ser – també a l'edat mitjana – la llengua predominant en la cultura erudita i religiosa, resulta evident com aquesta no fou la llengua del dia a dia. La llengua de les relacions, de l'amistat i de l'amor fou la llengua materna. Una llengua que les filles aprenien de l'estar en relació amb les seves mares les quals les ensenyaven a mirar al món a través de les paraules i a valdre's d'aquestes per a nombrar la seva pròpia realitat.⁵² En aquest sentit, els llibres d'hores que algunes mares adquiriren en llengua materna esdevingueren espais de relació íntima amb les seves filles, vehicles a través dels quals llegaven a les seves criatures no sols la capacitat de lectura i escriptura, sinó també la seva pròpia devoció: un sistema de creences que fer-se propi; un espai privat d'acompanyament espiritual amb pregàries a les quals recórrer en moments de necessitat màgica; un racó eteri on veure brillar la bellesa del món a través dels ulls de les seves mares. I és que la capacitat educativa de les mares derivava d'especificar experiències espirituals mitjançant les paraules com a regals, com a dons que ensenyaven a les seves criatures a establir relacions no només entre les pròpies paraules sinó també amb la realitat i amb la mare pròpia.⁵³

És per això que ara imagino el primer cop que una dona va pensar que el llibre de pregàries que tenia a casa, escrit en llatí, no li servia: que una llengua estrangera – que entenia però

---

⁵¹ Sheingorn, Pamela. «“The Wise Mother”: The Image of St. Anne Teaching the Virgin Mary». Op. Cit. p.76

⁵² Rivera Garretas, Maria Milagros. *El amor es el signo. Educar como educan las madres*. Madrid: Sabina editorial, 2012. pp.31-77

⁵³ Vaughan, Genevieve. *For-giving: A feminist criticism of exchange*. Austin: Anomaly Press, 1997. pp.20-21

que no era la que la seva mare li havia ensenyat – no era la llengua de la seva intimitat ni del seu sentir profund. I és que, tot i que la majoria de les dones de la reialesa o la noblesa sí que en sabien de llegir llatí, aquell que havien après per a seguir les misses i els psalms⁵⁴, algunes decidiren iniciar una transformació subersiu impulsant les traduccions i comissions de llibres amb llengua materna.⁵⁵ És el cas, per exemple, de Matilde d'Escòcia i Adela de Lovaina les quals encarregaren diverses traduccions a llengua francesa; també el de Maria de França i d'Aquitania: el d'Elionor d'Aquitania; o el de Margarida II i Joana I de Flandes, filles de l'emperador Balduí I de Constantinoble, les quals encarregaren múltiples obres de literatura en llengua materna, enriquint amb llibres que després regalaven a les dones de la seva família.⁵⁶ També el de Isabel de Hornby⁵⁷; el d'Elionor de Castella, que encarregar traduccions que llavors repartí entre les dones del seu cercle més proper abans de llegar-los a les seves filles⁵⁸; o el de Elionor d'Anglaterra, la qual patrocinà múltiples obres en llengua materna que li serviren per a reforçar el seu llinatge matrilineal hereditat d'Elionor d'Equitània – la seva mare – i per a mostrar-se com a figura d'autoritat femenina per a les seves filles Berengueta de Lleó i Blanca de Castella.⁵⁹ Totes elles, amb la promoció de traduccions del llatí a les seves llengües maternes respectives, tingueren un paper fonamental en el desenvolupament, transmissió i accessibilitat de la cultura escrita en llengua materna.⁶⁰ I és que amb la comissió d'aquests textos literaris i religiosos, tant per a gaudi propi com per emprar-los en l'educació de les seves filles, les dones esdevingueren agents de canvi cultural: ambaixadores de cultura que, amb el seu suport actiu a les pràctiques pietoses femenines, propiciaren el desenvolupament de la pietat laica i contribuïren al desenvolupament de la literatura *vernacular*.⁶¹

---

⁵⁴ Thompson, James Westfall. «The literacy of the laity in the Middle Ages». *A University of California publications in education*, 1939. pp.132-39

⁵⁵ McCash, June Hall. «The Role of Women in the Rise of the Vernacular». *Comparative literatura*, vol.60, núm.1, 2008. p.45

⁵⁶ *Ibidem*. pp.47-48,51

⁵⁷ Smith, Kathryn Ann. *Art, Identity and Devotion in Fourteenth Century England: three women and their books of hours*. Op. Cit. p.287

⁵⁸ McCash, June Hall, ed. *The cultural patronage of medieval women*. Atenes (Geòrgia): University of Georgia Press, 1996. p.178

⁵⁹ *Ibidem*. p.202

⁶⁰ Bell, Susan Groag. «Medieval women book owners: arbiters of lay piety and ambassadors of culture». Op. Cit. p.742

⁶¹ Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Op. Cit. p.72

En aquest sentit, cal apreciar també el paper especial que les reines internacionals – aquelles que per matrimoni havien hagut de traslladar-se a corts europees on no es parlava la seva llengua materna – havien tingut al endur-se dels seus països natal aquells llibres estimats per a recordar la terra estimada i enyorada. Aquests acostumaven a ser regals que les seves mares els feien en motiu del seu casori a fi de que les filles les sentissin a prop, assegurant-se de recordar-los que eren pensades i estimades afegint indicacions amoroses que les dessin sentir menys soles.⁶²

---

⁶² Bell, Susan Groag. «Medieval women book owners: arbiters of lay piety and ambassadors of culture». Op. Cit. pp.746-766

2.3. Geneologia i amistat femenina: el regal com a símbols d'intimitat, reciprocitat, autoritat i afeció entre dones

Apart del paper com a intermediaris espirituals i educatius, els llibres d'hores també s'erigiren com a espais de genealogia, comunitat, societat i amistat femenina, revelant a través del seu llegat la transmissió matrilineal de la cultura així com el desenvolupament d'una tradició literària materno-filial.

El caràcter genealògic dels llibres d'hores s'inicia en el moment en què les mares ensenyen a llegir i a escriure a les seves filles a través de les seves pregàries i oracions preferides. Tanmateix, aquest es magnifica en el moment en què els propis llibres passen de mares a filles. Són varis els exemples que han arribat als nostres dies, per exemple el llibre d'hores de Violant d'Aragó el qual regalà a la seva filla Violant d'Anjou en motiu de les seves núpcies. El simbòlic d'aquest llegat matrilineal pren força en el moment en que Violant d'Anjou, per la seva història familiar, s'identifica amb les pregàries i oracions que un dia varen pertànyer a la seva mare, albirant a través d'aquestes la seva posició i estatus socials, així com el valor de la seva pròpia genealogia femenina.⁶³ També és el cas del llibre d'hores de Collette MS. W.269 que, després de passar a mans de G. Marlot va devenir propietat de la seva filla Martine, la qual pogué construir la seva pròpia subjectivitat lliure a través de l'autoritat femenina que el llegat devocional i espiritual de la seva mare li atorgava.⁶⁴ O el de Constanza que, havent comissionat un llibre d'hores pel consol de la seva ànima i la de les seves filles, el llegà en testament a la seva filla Lucrezia.⁶⁵ Així mateix, Joan Fitzalan llegà en testament a la seva filla Isabella una dotzena de llibres religiosos que després passarà a mans de la seva neta Joanna⁶⁶, i Cecily Neville deixà a les seves netes Anne i Brigitte de la Pole llibres devocionals dedicats a les vides de Santa Caterina de Siena i a Santa Matilde, així com una llegenda urea i un llibre de revelacions de Santa Brigitte.⁶⁷

---

⁶³ Estrange, Elizabeth I'. *Holy Motherhood: Gender, dynasty and visual culture in the later middle ages*. Op. Cit. p.135

⁶⁴ The Walters Art Museum. «Walters Ms. W.269, Book of Hours». *Digitalized Walters Manuscripts*. (En línia)

⁶⁵ Richardson, Brian. *Women and the Circulation of Texts in Renaissance Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. p.173

⁶⁶ McCash, June Hall, ed. *The cultural patronage of medieval women*. Op. Cit. p.237

⁶⁷ *Ibidem*. p.237

En d'altres ocasions, la importància de la genealogia femenina quedà gravada en pròpies il·lustracions dels llibres d'hores. És el cas per exemple del llibre d'hores comissionat per Hawisia de Bois en el qual, al Prime, on apareix la representació de quatre dones de la família juntes davant la divinitat (Fig.12). Amb aquesta inclusió, Hawisa hauria volgut commemorar les seves ancestres, la seva genealogia femenina, rendint homenatge a totes les dones de la seva família.⁶⁸ En aquest sentit, cal tenir present també que la reiterada presència de Santa Anna i Maria en els llibres d'hores comissionats per dones emfatitza el valor de la dinastia femenina de Crist i reforça el seu paper com a models maternals i guies espirituals també de les donants.⁶⁹

Resulta tendre imaginar com amb aquests llibres que passaven de mares a filles també es llegaven les esperances que les mares havien dipositat en aquelles pregàries, i com les temàtiques escollides per a les seves oracions devocionals interpel·larien a les seves filles, les quals recorrerien al llibre matern en busca de consell, ajuda, consol o companyia. I és que quina màgia tenir entre les teves mans el llibre més sentit de la teva mare? Recentment, en el meu exili voluntari al nord d'Europa, faltada de paraules literàries en llengua materna vaig demanar per internet llibres per a llegir en la meua llengua materna enyorada, i quina casualitat – o no – que els llibres encarregats varen resultar ser d'una de les escriptores preferides de la meua mare. Quan una tarda li explicava per telèfon les lectures en les quals em trobava immersa, li vaig recordar el títol d'una d'aquestes que m'havia comprat i que jo recordava haver vist a la seva tauleta de nit quan jo era petita: quina joia el moment en què em va dir que, tot i el temps, recordava amb emoció fil per randa aquella història. El compartir amb la meua mare l'entusiasme per aquelles històries de dones em va fer vibrar d'emoció el cor que, tot i la distància, s'acabava d'apropar al seu a nivells d'intimitat inimaginables.

En aquest sentit, els llibres d'hores funcionaren també com a espais de trobada i de relació femenina, que transcendint els patrons relacionals masculins tradicionals, esdevingueren racons d'intimitat, reciprocitat i autoritat femenina. Viscudes al marge del joc de classes i de relacions dels i entre sexes proposats per l'autoritat tirànica patriarcal, les relacions d'amistat femenina s'erigiren com a espais de col·lectivitat basades en el reconeixement

---

⁶⁸ Smith, Kathryn Ann. *Art, Identity and Devotion in Fourteenth Century England: three women and their books of hours*. Op. Cit. p.102

⁶⁹ Strange, Elizabeth l'. *Holy Motherhood: Gender, dynasty and visual culture in the later middle ages*. Op. Cit. pp. 119-121

de la diferència.⁷⁰ Una diferència que evidenciava com quelcom especial, màgic, sensible i simbòlic passava entre les dones que, a través del donar-se i regalar-se llibres devocionals, establien xarxes de profunda amistat. El simbòlic d'aquesta pràctica es revela en el moment en el que una dona llegava o regalava a una altra dona un llibre per l'únic plaer de veure el gaudi en l'altre, sense esperar obtenir res a canvi, sense intercanvi. La majoria d'elles ho feien a través dels testaments, on deixaven per escrit els objectes apreciats i estimats que llegaven. Ja fossin llibres, teixits, joies o amulets devocionals, es dones oferien a les seves dones més estimades aquells objectes preuats que esperaven que, després de la seva mort, mantinguessin l'estima i l'amistat entre ambdues. Amb el donar aquestes possessions preuades de manera individualitzada i personalitzada les dones segellaven els vincles personals i espirituals que amb vida havien mantingut amb altres dones. D'aquesta manera, donant i llegant llibres i d'altres pertinences estimades, estaven fixant els objectes movibles als quals s'havien entregat les seves emocions, sensacions i intuïcions: als quals s'aviem aferrat emocionalment i que, dotant-los de valor sentimental i espiritual, els treuen dels circuits comercials.⁷¹ N'és exemple Marie Narrete, una dona soltera del segle XV que va assegurar totes les seves possessions preuades entre dones de la família i amigues: entre les seves pertineces m'agradaria destacar com a la seva padrina Sebile i a la fillola Hannete Cressoniere, amb la petició de que resessin per ella, lis deixà els seus millors llibres d'hores; i a una beguina de Flouay, anomenada Agnes Turpine, amb qui mantenia amistat, li llegà una jaqueta reversible a fi de que li servís pels mesos d'hivern.⁷²

Aquestes donacions ens revelen com cada regal porta en sí mateix un procés de pensament: un reconèixer l'existència de l'altra, un nombrar a les amigues, pensar en qui son, en què les fa felices, i em fa recordar com d'important n'és per a mi el regalar-me llibres amb les meves amigues. Aquest ritual que refem per commemorar-nos el naixements m'entendreix al pensar que al regalar-nos llibres plens de paraules ens nodrim entre nosaltres d'amor i acompanyament. Perquè l'amistat femenina és l'amor desinteressat que dóna com a ressò d'un sentiment pietós; com a resposta als vincles de

---

⁷⁰ Verini, Alexandra. «Medieval Models of Female Friendship in Christine de Pizan's *The Book of the City of Ladies* and Margery Kempe's *The Book of Margery Kempe*». *Feminist Studies* vol.42, núm.2, 2016. pp.371-386

⁷¹ Howell, Martha C. «Fixing Movables: Gifts by Testament in Late Medieval Douai». *A Past & Present*, núm. 150. Oxford: Oxford University Press, 1996. pp.13-45

⁷² *Ibidem* p.5

complicitat profunda creats entre dones. Per això, el regalar llibres d'hores, suposava un doble regal: el primer material, el propi objecte preuat que albergava el simbòlic espiritual i sentimental; i un de segon que es produïa a través de les paraules que dins, escrites en llengua materna, regalaven a la destinatària una porta d'entrada al món interior de la donant.⁷³

El sentiment de complicitat i comunitat que els llibres d'hores generaven s'accentuava també abans del regal, en el moment de trobada entre amigues en el que, reunides com si d'un club de lectura actual es tractés, recitaven oracions i pregaries juntes, participant i generant una xarxa de marentiu espiritual que convertia el pregar en un ritual femení de col·lectivitat que traspassava l'espai de la individualitat per a trobar-se, encara que totes juntes, en un espai d'intimitat.⁷⁴ Tot i que els llibres d'hores foren ideats per a ser llegits en l'espai privat que ofereix la soledat, les dones anaren més enllà, compartint en la pregària no sols les inquietuds espirituals que les connectaven – a través de fils invisibles – sinó també l'amor que es professaven entre elles. M'agrada pensar també que en el recitar conjunt, en el murmurar perquè la paraula entri i ressoni dins, les dones assegudes unes enfront de les altres davant la llar de foc cruixint – també mentre cosien⁷⁵ – es regalaven les complicitats i intimitats més preuades.

---

⁷³ Vaughan, Genevieve. *For-giving: A feminist criticism of exchange*. Op. Cit. pp.15-241

⁷⁴ Reinburg, Virginia. *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Op. Cit. p.4

⁷⁵ McCash, June Hall, ed. *The cultural patronage of medieval women*. Op. Cit. p.289

3. Conclusions

Avui entenc perquè un dia la imatge d'un llibre d'hores on apareixia Maria teixint va traspalsar-me tota provocant en mi una transformació que encara duc dins: perquè va ser a través d'aquella imatge, confinada entre les pàgines d'un llibre d'hores de propietat femenina, que vaig recordar les connexions amb la meua pròpia espiritualitat, amb el meu propi sentir profund. És per aquest motiu que considero els llibres d'hores com a portes d'entrada a la vida interior i íntima de les seves propietàries, apuntant com aquests funcionen no sols com a testimonis de la seva pròpia vida, valors i creences, sinó també com al seu llegat devocional i patrimoni espiritual.

Els llibres d'hores esdevingueren l'espai propi pel desenvolupament d'una nova espiritualitat femenina lliure en llengua materna que buscava viure la seva fe al marge dels dogmes eclesiàstics, afavorint d'aquesta manera, l'aparició de pregàries i oracions personalitzades que oferiren a les devotes una nova via d'invocació i connexió íntima amb el diví. La transformació i personalització de les pregàries i meditacions convertí les oracions diàries en diàlegs íntims amb Maria i la divinitat, esdevenint rituals privats que carregats de simbòlic acompanyaven a les lectores com a veritables amulets.

Igualment, els llibres esdevingueren espais de relació intergeneracional íntima a través dels quals les mares participaren com a protagonistes de l'educació i alfabetització de les seves filles i fills, ensenyant-los a mirar el món a través d'un sistema de creences propi configurat a partir d'oracions íntimes i paraules místiques crearen vincles d'intimitat reals i profunds entre mares i filles. D'altra banda, a través dels seus patrocinis i comissions, esdevingueren ambaixadores de cultura i literatura en llengua materna, així com mediadores i intercessores de la pietat laica femenina.

Així mateix, a part del paper com a intermediaris espirituals, educatius i culturals, els llibres d'hores esdevingueren espais de genealogia, comunitat, societat i amistat, a través dels quals es teixiren xarxes d'intimitat, reciprocitat i autoritat femenina. Erigits com a símbols d'amor i afeció entre dones, els llibres esdevingueren regals preuats emblemes de l'espiritualitat afectiva i l'amistat femenina.

4. Bibliografia

- Baring, Anne; Jules Cashford. *El mito de la diosa: evolución de una imagen*. Madrid: Siruela, 2005.
- Bell, Susan Groag. «Medieval women book owners: arbiters of lay piety and ambassadors of culture». *Signs: journal of women in culture and society* vol.7 núm.4, 1982. pp.742-768 [Consultat: 8 de juliol de 2022]. Disponible a: <https://www.jstor.org/stable/3173638>
- Bennett, Adelaide. «A Thirteenth-Century French Book of Hours for Marie». A *The Journal of the Walters Art Gallery*, vol. 54, 1996. pp. 21-50 [Consultat: 28 de juliol de 2022]. Disponible a: <https://www.jstor.org/stable/20169107>
- Brown, Rachel Fulton. *Mary and the Art of Prayer: The Hours of the Virgin in Medieval Christian Life and Thought*. Nova York: Columbia University Press, 2017.
- Bruna, Denis. «Témoins de dévotions dans les livres d'heures à la fin du Moyen Age». *Revue Mabillon* 9, 1998. pp.127-161 [Consultat: 15 de juliol de 2022]. Disponible a: <https://doi.org/10.1484/j.rm.2.305602>
- Cavanaugh, Susan Hagen. *A study of books privately owned in England: 1300-1450*. Filadèlfia: University of Pennsylvania, 1980.
- Davis, Natalie Zemon. «Beyond the market: Books as gifts in sixteenth-century France. The Prothero Lecture». *Transactions of the Royal Historical Society*, vol.33, 1983. pp.69-88 [Consultat: 24 de juny de 2022]. Disponible a: <https://www.jstor.org/stable/3678990>
- Estrange, Elizabeth I'. *Holy Motherhood: Gender, dynasty and visual culture in the later middle ages*. Manchester: Manchester University Press, 2008.
- Grisé, C. Annette. «Women's devotional reading in late-medieval England and the gendered reader». *Medium Aevum* 71.2, 2002. pp. 209-225 [Consultat: 20 de juliol de 2022]. Disponible a: <https://www.jstor.org/stable/pdf/43630433.pdf>
- Howell, Martha C. «Fixing Movables: Gifts by Testament in Late Medieval Douai». A *Past & Present*, núm. 150. Oxford: Oxford University Press, 1996. pp.3-45 [Consultat: 15 d'agost de 2022]. Disponible a: <https://www.jstor.org/stable/651236>
- Joachim M. Plotzek. *Andachtsbücher des Mittelalters aus Privatbesitz*. Katalog zur Ausstellung im Schnütgen-Museum, 1987.

Manion, Margaret M. «Women, Art and Devotion: Three French Fourteenth-Century Royal Prayer Books». A *The art of the book. Its place in Medieval Worship*. Exeter: University of Exeter Press, 1998. pp.21-66

Manzi, Ofelia; Patricia Grau-Dieckmann. «La reina testigo: Jeanne d'Evreux en su libro de horas». *Temas medievales*, vol.12, 2004. pp.83-95 Consultat: 18 de juny de 2022]. Disponible a: <https://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/ars/pdfs/03-09.pdf>

McCash, June Hall, ed. *The cultural patronage of medieval women*. Atenes (Geòrgia): University of Georgia Press, 1996.

———. «The Role of Women in the Rise of the Vernacular». *Comparative literatura*, vol.60, núm.1, 2008. pp. 45-57 [Consultat: 18 d'agost de 2022]. Disponible a: https://www.jstor.org/stable/pdf/40279394.pdf?refreqid=excelsior%3A1581ce1e95b2c887376f220b9ac0d138&ab_segments=&origin=

Naughton, Joan «A Minimally-intrusive Presence: Portraits in Illustrations for prayers to the Virgin». A Manion; Margaret M.; Bernard J. Muir, Eds. *Medieval texts and images: studies of manuscripts from the Middle Ages*. Chur: Harwood Academic Publishers GmbH. 1991.

Netzer, Nancy. *Fragmented devotion: medieval objects from the Schnütgen Museum, Cologne*. Charles S. and Isabella V. McMullen Museum of Art, 2000.

Penketh, Sandra. «Chapter 14: Women and the book of hours». *Women and the book: assessing the visual evidence*. Toronto: University of Toronto Press, 1997.

Reinburg, Virginia. «For the Use of Women: Women and Books of Hours». *Early modern Women. Arizona State University*, vol. 4, 2009. pp.235-240 [Consultat: 15 de juliol de 2022]. Disponible a: <https://jps.library.utoronto.ca/index.php/emw/article/view/14814/11857>

———, *French books of hours: making an archive of prayer, c. 1400-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Richardson, Brian. *Women and the Circulation of Texts in Renaissance Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Rivera Garretas, Maria Milagros. *El amor es el signo. Educar como educan las madres*. Madrid: Sabina editorial, 2012.

Roten, Father Johann. «What is the Little Office? ». *All about Mary*. University of Dayton. [Consultat: 19 de juliol de 2022]. Disponible a: <https://udayton.edu/imri/mary/l/little-office-what-is.php>

Saetveit, Laura. *The Virgin Mary's Book at the Annunciation: Reading, interpretation, and devotion in Medieval England*. Cambridge: D.S. Brewer, 2020.

Sheingorn, Pamela. «“The Wise Mother”: The Image of St. Anne Teaching the Virgin Mary». *Gesta* vol.32, núm.1, 1993. pp. 69-80 [Consultat: 1 d'agost de 2022]. Disponible a: <https://www.jstor.org/stable/767018>

Smith, Kathryn Ann. *Art, Identity and Devotion in Fourteenth Century England: three women and their books of hours*. Toronto: University of Toronto Press, 2003.

The Fitzwilliam Museum. «The Hours of Isabella Stuart». *Illuminated. Manuscripts in the making*. The Fitzwilliam Museum [Consultat: 15 de juliol de 2022]. Disponible a: <https://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/illuminated/manuscript/discover/the-hours-of-isabella-stuart/section/panel-intro/folio/folio-20r-211/section/panel-intro#>

The Walters Art Museum. «Walters Ms. W.269, Book of Hours». *Digitalized Walters Manuscripts*. The Walters Art Museum [Consultat: 21 d'agost de 2022]. Disponible a: <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W269/description.html>

Thompson, James Westfall. *The literacy of the laity in the Middle Ages*. University of California Publications in Education: University of California, 1939.

Vaughan, Genevieve. *For-giving: A feminist criticism of exchange*. Austin: Anomaly Press, 1997.

Verini, Alexandra. «Medieval Models of Female Friendship in Christine de Pizan's The Book of the City of Ladies and Margery Kempe's The Book of Margery Kempe». *Feminist Studies* vol.42, núm.2, 2016. pp. 365-391 [Consultat: 14 d'agost de 2022]. Disponible a: https://www.jstor.org/stable/pdf/10.15767/feministstudies.42.2.0365.pdf?refreqid=excelsior%3Af0695d90cb2985f50b9f46e62d92dafa&ab_segments=&origin=&acceptTC=1

Whitehead, Christiana; Denis Renevey, eds. *Writing Religious Women: female spiritual and textual practices in late medieval England*. Toronto: University of Toronto Press, 2000. pp.21-28 [Consultat: 1 juny de 2022]. Disponible a: <https://archive.org/details/writingreligious0000unse/page/22/mode/2up>

Wieck, Roger S., et. al. *Time sanctified: the book of hours in medieval art and life*. Nova York: G.Braziller & Walters Art Gallery, 2001.

5. Figures

Figura 1. Mestre de Caterina de Cleveris. *Caterina de Cleveris agenollada davant de Maria amb el nen en braços*, 1440. MS M.917945 Fol 1v. The Morgan Library & Museum.

Figura 2. Anònim. *Collette agenollada davant de Maria entronitzada i coronada amb el nen en braços*, ca. 1460. MS W.269 Fol. 76r. The Walters Art Museum, Baltimore.

Figura 3. Mestre de Maria de Borgonya. *Maria de Borgonya llegeix el seu llibre d'hores davant Maria entronitzada amb el nen i donants*, ca. 1477. MS Codex Vindobonensis Fol.14v.

Figura 4. Anònim. *Dues dones oren davant Maria amb el nen*, ca. 1270. MSL. 1990.38 Fol.17r. Metropolitan Museum, Nova York.

Figura 5. Jean Pucelle. *Joana d'Evreux llegeix dins la inicial "D" davant l'anunciació*, ca. 1324-1328. MS 54.1.2 Fol.16r. Metropolitan Museum, Nova York.

Figura 6. Anònim. *Comitent agenollada al prie-dieu a l'anunciació*. Ca. 1450-60. Llibre d'hores de Bueves, MS W.267 Fol.13v-14r. The Walters Art Museum, Baltimore.

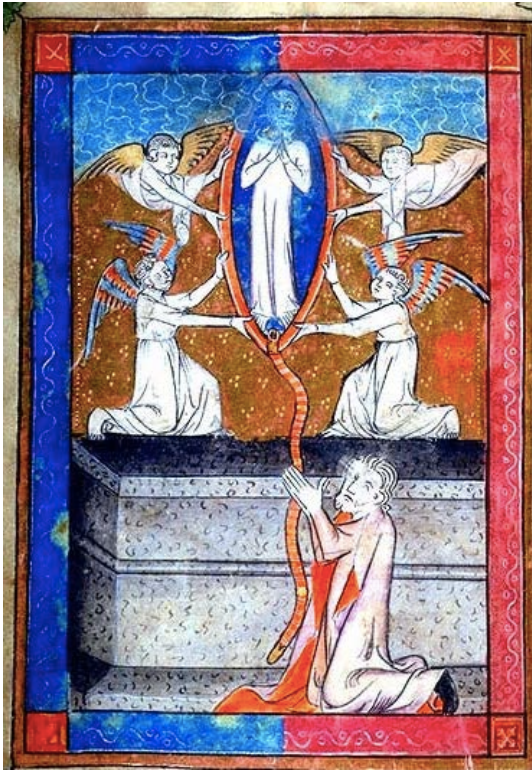

Figura 7. Anònim. *Assumpció de Maria amb la presència de la cinta*. Ca. 1316-1331. Llibre d'hores de Lisle, MS G.50 Fol.162v. The Morgan Library & Museum, Nova York.

Figura 8. Jean Poyer. *Santa Anna ensenya a Maria a llegir acompanyades per Maria Cleopas i Maria Salomé*. Ca. 1492-1495. Llibre d'hores d'Anna de Bretanya, MS M.50 Fol.13r. The Morgan Library & Museum, Nova York.

Figura 9. Mestre de Rohan. *Maria ensenya a Crist a llegir en presència d'Isabel Stuart i Santa Caterina*. Ca. 1431. Llibre d'hores Fitzwilliam MS. 62 Fol.20r. Museum Fitzwilliam, Cambridge.

Figura 10. Anònim. *Marie instrueix al seu fill*, ca. 1270. MSL. 1990.38 Fol.47r. Metropolitan Museum, Nova York.

Figura 11. Anònim. *Santa Anna cobreix amb la seva capa a Maria amb abecedari.* Ca. 1325-1330. Llibre d'hores segons l'ús de Sarum MS. Douce 231 Fol.3r. Biblioteca Bodleian, Uniersitat d'Oxford.

Figura 12. Anònim. *Quatre dones preguen davant de Crist entronitzat amb bola del món a les mans.* Ca. 1325-1330. Llibre d'hores de Hawisia de Bois MS. 700 Fol.98r. The Morgan Library & Museum, Nova York.